

OROSZ ISTVÁN

Dokumentumtörténet

„DEMOKRATIKUS ELLENZÉK” VAGY „PÁRTON KÍVÜLI, REFORMSZOCIALISTA ELLENZÉK”?

Mielőtt a '70-es, '80-as években létrejött, „demokratikus ellenzéknek” nevezett laza értelmiségi csoportosulás által választott és képviselt szellemi-politikai hagyomány elemzésébe belekezdének, fölmerül a kérdés: honnan származik e csoport „progresszív” értékeket implikáló elnevezése? A kérdés azért fontos, mert történelmi jelentőségű szellemi-politikai áramlatok elnevezése és értékelése természetesen maga is történelmi kérdés, azaz hosszabb távú történelmi folyamatok függvénye, és egyáltalán nem mindegy, hogy a szóban forgó áramlat önértékeléséről, önképéről vagy pedig bizonyos idő elteltével létrejött, az adott kultúrában érvényesnek tekintett, konszenzusos elnevezésről, értékelésről van-e szó.

A magyar rendszerváltozás körüli folyamatok ilyen konszenzusos értékeléséhez persze még hiányzik a kellő történelmi távlat, ám az eltelt csaknem két évtized (ha a nyolcvanas évek végén beinduló átalakulást előkészítő évtizedet is ideszámítjuk) ahhoz azért elegendő, hogy megpróbáljuk megadni az első, szükségképpen még későbbi árnyalásra szoruló áttekintést az ebben az átalakulásban maguknak politikai szerepet kivívó csoportokról, áramlatokról. És ebben a kontextusban döntő körülmény, hogy a „demokratikus ellenzék” kifejezés nem az emlegetett csoport tevékenységének külsőleg kialakult, spontán társadalmi megítélése nyomán keletkezett, hanem a csoport egyik illusztris képviselőjének, Haraszi Miklósnak a találmánya.¹ Krassó György szerint Haraszi egyszerűen a „baloldali” jelzőt felcserélte a „demokratikusra”. Kérdés: jogosult volt-e ez a csere, hiszen a két kifejezés nyilvánvalóan nem szinonim? Az alábbiakban egyebek között erre a kérdésre is szeretnék választ találni. Előjáróban annyit mindenesetre érdemes megállapítani, hogy a szóban forgó csoport és a vele szimpatizáló kör elfogadta önmagára nézve ezt a kifejezést, önazonosságának, tevékenységének, szellemi-politikai orientációjának megfelelő leírásaként kezelte és használta. (Csizmadia Ervin az alábbiakban majd bőségesen hivatkozott monográfiájának címébe is idézőjelek nélkül került.) Kérdés: jogosan-e?

Persze hosszú ideig maguk az érintettek a *másként gondolkodók* kifejezést szerették használni szellemi beállítódásuk jellemzésére, s ez a beállítódás a hetvenes években még csak igen érintőlegesen, többszöri áttételen keresztül volt politikainak tekinthető, ha egyáltalán. Érdekes dokumentuma a magyar értelmiség e csoportja lelkiállapotának az egyik első gépiratos samizdat, az 1977-ben Kornis Mihály kezdeményezésére elindult *Napló*, amelybe Kornis, Kenedi János és Sulyok Miklós eredetileg mintegy harminc értelmiségit hívott meg, akik hetenkénti váltásban egymásnak adogatva három példányban készítették az összeállítást.² Az eredeti meghí-

Részlet a szerzőnek a XX. és XXI. Század Intézet támogatásával készült, megjelenés előtt álló könyvéből.

¹Vö. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988), Monográfia*, Bp. T-Twins Kiadó, 1995. 207., ill. uo. *Interjúk*, Krassó György: „Soha nem szerettem a »demokratikus ellenzék« szót, amit Haraszi Miklós talált ki, minden átmenet nélkül behelyettesítve a baloldali ellenzék kifejezést demokratikus ellenzékre. De nem ezért nem szerettem, hanem azért, mert kisajátított valamit, ami az ország lakosságának mondjuk a negyedét megilleti, vagy a felét, de semmiképpen sem egy kis csoportot.” 62.

²*A Napló, 1977–1982 (Válogatás)*, szerk.: Barna Imre, Kenedi János, Sulyok Miklós, Várad Szabolcs. Minerva Kft., Bp., 1990.

vottak névsora bizonyos szempontból reprezentatív: a későbbi „demokratikus ellenzék” számos hangadó figurája szerepel benne, noha például Kis János a meghívás ellenére nem adott írást a *Naplónak*. A *Napló* 1982-ig működött, addig mintegy száz szerző írása került bele. Az 1990-es válogatott kiadás előszavában Sulyok Miklós a következőképpen jellemzi a *Naplót* előhívó értelmiségi lelkiállapotot: *A hetvenes évek elejétől már elég sokan gondoltuk magunkról, hogy ellenzékiek vagyunk, de igazi alapunk nem nagyon volt rá (...) nagyon kevés kivételtől eltekintve, amit tettünk, az nem volt több annál, mint hogy másképpen gondolkoztunk, és más-milyen gondolatainkat baráti beszélgetéseken elmondtuk egymásnak. Sokan próbálkoztak államilag nem engedélyezett, nem tűrt művészi tevékenységgel. (...) De olyan akciókat, mint például néhány magyar filozófus csatlakozása a csehszlovákiai inváziót elítélő korcsulai nyilatkozathoz vagy később az aláírásgyűjtés az abortuszügyben – tehát konkrét állampolgári engedetlenséget kevesen és ritkán engedtek meg maguknak. (...) Egyre inkább elegünk lett abból, hogy semmit sem csinálunk, ugyanakkor egyáltalán nem volt világos, mit is csinálhatnánk. A NAPLÓ hirtelen új lehetőséget nyitott: szavainkat nem kell megválogatni, de a leírt szó mégis – felelősség. Érdekes, hogy legalább az alapötletben nyoma sem volt politikai indíttatásnak, bár önmagában az, hogy egy senki által nem engedélyezett dolgot hozunk létre, bátor tettek tűnt akkoriban.*³ (Kiem. – O. I.)

A *Napló*ban furcsán keveredik a „nem csinálunk semmit” miatti értelmiségi frusztráltság és lelkifurdalás, illetve ennek reflektált kritikája, ám mindkettő alapvetően befelé irányul – nyilván a Kornis által megszabott műfajból adódóan is –, a szerzők általában maguknak írnak önmagukról, mégpedig meglehetősen belterjes módon. Egy nagy kivétel van: Nádas Péter. Ő a *Helyszínelés* című novellával messze kilóg a sorból, vagy inkább: tárgyválasztásban, művészi színvonalban, őszinteségben és beállítódásban jóval fölötte áll a többieknek. (Megjegyzendő, hogy a *Naplót* az 1990-ben megjelent válogatásból ismerem, felteszem, hogy a szerkesztők a legszínvonalasabb és valamilyen szempontból reprezentatív írásokat válogatták be a kötetbe.) Nádas tehát az egyetlen, aki hibátlan és maradandó írással tiszteli meg még ezt az igen korlátozott nyilvánosságot is. Nyilván nem véletlen, hogy több írást aztán nem is ad a *Naplónak*, úgy találhatta talán, a közeg nem éri el az általa kívánatosnak tartott szintet. Nézzük, hogy az egyik közreműködő, Spiró György hogyan látja a *Napló* közegét:

*Ami a NAPLÓ-ban nyomaszt – Nádas kivéve –, az egyúttal meg is lep. Két, egymást feltételező dolgot nem értek. Az egyik: a pesti fiatal értelmiségnek ez a NAPLÓ-t író rétege, amelyet egyébként csak érintőlegesen ismerek személyesen vagy műveiből, szemmel láthatólag halálósan unatkozik, és nem csinál semmit. Ebből egyesek még ideológiát is gyártanak. Ez engem bántóztat bosszant. (...) A másik: úgy tetszik, ez a fiatal pesti értelmiségi kör elképesztően nagy jelentőséget tulajdonít önmagának, belső személyes viszonyainak és fejlődési etapjainak. Ezt én kénytelen vagyok az őszinteség hiányaként elkönyvelni, amiből aztán az is következik persze, hogy önmagáról senki sem mer írni. Beszédes tünet. Mindenki az ideológiáját fejtegeti, vagy pedig olyan pubertásos bőzöngéseket ír társadalmilag elhanyagolhatóan jelentéktelen jelenségek elleni tiltakozásul, ami részben a kibaszhatatlan időre vezethető vissza, részben pedig megvilágítja általános szellemi éretlenségünket, amelyben, legyünk őszinték, a mi saját szerepünk jóval nagyobb másokénál. Hogyan lehetséges, hogy magukat marxistának vagy marxizálónak tekintő emberek ne vegyenek tudomást saját, a társadalomban elfoglalt helyzetükről? Arról, hogy az értelmiség nem immanens valami? Mintha a szerzők többsége valamiféle felülről (vagyis tőlük, a fiatal értelmiségtől) kiinduló reform lehetőségében hinne, figyelmen kívül hagyva az összes, döntően súlyos meghatározót.*⁴ (Kiem. – O. I.) Spirónak ez a leírása, úgy vélem, igen találó, különösen ami a „felülről, az értelmiségtől kiinduló reformok lehetősé-

³I. m. 5.

⁴I. m. 100.

gébe" vetett hitet illeti. Látni fogjuk, hogy igen sokáig, egészen 1988-ig ez a hit határozza majd meg a nyolcvanas évek „demokratikus ellenzékének” alapbeállítódását is.

Nem kevésbé élesen bírálja a *Napló* belterjes értelmiségi „köldöknézését” Zsille Zoltán: *Nehogy már öniróniából, önostorozásból és szerénységből essünk bele saját magunkkal kapcsolatban abba a tévedésbe, amit e mindent elárasztó kincstári bofizmussal igyekeznek azoknak is véleményévé tenni, akiknek minden tapasztalatával ellenkezik: hogy ebben az országban senki nem csinál semmit. (...) Mert ebben az országban rengeteget dolgoznak az emberek, rengeteg embernek az az élete, hogy embertelenül sokat dolgozik (...) s azt gondolom, hogy a balálókok között ma is az első helyen áll a mértéktelenül sok munka, amelynek nagy része persze és ráadásul értelmetlen és eredménytelen robot, hiszen az egész hatalmas irányítási apparátus úgy működik, hogy az építőmunka eleve csak rombalmazt hozhasson létre. (Ez úgy-abogy meg is van írva: Mesterséges szervezetlenség: a kontraproduktív gazdaságirányítás szociológiai modellje.)⁵* Zsille itt saját szociológiai tanulmányára utal, amelyben részletesen elemezte a szocializmus működésképtelenségét. Írásainak azonban nem lett számottevő befolyása a „demokratikus ellenzék” politikai taktikájára és stratégiájára, s nyilván ez is közrejátszott abban, hogy hamarosan emigrált.

A harmadik típusú kritikát Fodor Géza fogalmazta meg: *Mintba a magyar humán értelmiség eleve rosszul, hivatásán kívül tette volna fel a kérdéseket, ugyanis az akadémikus tudósokdás és az aktivizmus egyedüli alternatívájában, ahol is az eleven kultúra metaforája mindig a politizálás fedőneve volt. S a fellekesülések és letörések aritmiájában nem maradt idő és erő arra, hogy az eleven kultúrát megteremtsék. Bizonyos tanulmánytípusoknak azért nincsen helyük a nyilvánosság formáiban, mert a háború után jószerivel fel sem léptek velük. A legjobb magyar esszék közül igen sok elképzelhetetlen lenne a háború utáni vagy inkább az '56 utáni szellemi életben. Egyrészt senki sem tartotta volna fontosnak megírni őket, másrészt tartalmilag éppen megjelenhetnének, de nem lenne hol. A humán értelmiség mintba túl hamar lemondott volna egy lehetőségéről. Így értem azt, hogy a tebetség alább adta. Hovatovább az lenne az igazi forradalmi fordulat a szabad gondolat terén, ha ilyen vagy olyan tárgyakról okos és tartalmas tanulmányokat kezdenénk írni. (...) A NAPLÓ nem lehet új forma abhoz, ami van. Ami idestova 10 éve van.*

*Úgy bámultunk egymásra mind F.-éknél
is a legutóbb, ahogy háromnapos,
beszáradt szendvicseket
tanulmányozunk elkeseredetten egy rossz szagú
presszóban, ahová, eső előtt, beverődtünk.*

Íme, együttléteink alapképlete. Ez a szégyenletes helyzet nem a forma meg nem találásából származik. Ennyi év után be kellene látni, hogy az adott beállítottsággal, az önfenntartás adott titkos mesterkedései, egyensúlyozó manőverei közepette nincs mit mondani egymásnak. Az a kérdés, hogy merünk-e és tudunk-e rákérdezni saját beállítottságunkra, életeszményeinkre, követelményeinkre, erkölcsi értékszempontjainkra. Vagyis történeti tárggyá kellene tenni egyéni mindennapi tudatunkat.⁶ Nos, az a körülmény, hogy a „másként gondolkodók” lassan eljutottak a kifejezetten politikai jellegű akciókig, illetve a szamizdat létrehozásáig, részben annak is köszönhető, hogy ez a Fodor követelte reflektív rákérdezés legalább részben megtörtént.

És már megtörtént a *Napló*ban is, Nádas jóvoltából. Nádas írásának tárgyaül választja és bőven idézi Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című korszakos jelentőségű könyvét, amelyet

⁵I. m. 39.

⁶I. m. 55.

a brüsszeli Nagy Imre Intézet adott ki 1963-ban, és amely akkoriban még tiltott irodalomnak számított Magyarországon.⁷ És azzal, hogy irodalmi szövegébe beemeli Szász Bélának, a Rajk-per egyetlen életben maradt, igaz tanújának szintén irodalmi igénnyel, nagy gonddal megírt szövegét, nagyszerűen hitelesíti a mögötte meghúzó emberi magatartást is. Nádas mintegy odatartja a *Napló* szerzői elé Szász Béla életét, és azt mondja: fiúk, ezzel kellene tudnunk őszintén szembenézni! A sztálinizmussal, a marxizmussal, a szocializmussal, '56-tal, a kádárizmus rossz kompromisszumával. A „demokratikus ellenzék” következő évtizede lényegében leírható e szembenézési kísérlet politikai kifejeződéseként is.

Hiszen a „demokratikus ellenzék” szinte valamennyi meghatározó képviselője a baloldali, marxista, sőt esetenként a maoista, trockista hagyományokon nevelkedett, e gondolkodók, politikusok első szellemi orientációját ez a hagyomány szabta meg, amiből egyértelműen következett számukra – sok minden más mellett – az 1956-os magyar forradalom szellemi és gyakorlati elutasítása. Ez a legmozdíthatatlanabb korlát e csoport családi hagyományként örökölt előítélet-rendszerében.

Demszky Gábor például így beszél erről: *Szüleim, hogy úgy mondjam, birtokban voltak, ők az országot úgy tekintették, mint amibe közük van, amiben benne vannak, amelynek fejlődését befolyásolhatják. Nem eszmei-ideológiai alapon, nem azért, mert ahhoz a csoporthoz tartoznak, amely a döntéseket hozza, hanem azért, mert olyan területen dolgoztak mind a ketten, ahol gazdaságpolitikai döntések születtek. (...) Ez az indulás számomra nagyon fontos volt: nem kívül vagyunk, nem elszenvedünk, hanem csinálunk valamit, aminek igen sok köze van ahhoz, ami az országban történik.*⁸ *Az én ifjúkoromban sok mindenről volt szó, de '56-ról nem, '56 túl volt a kibeszélhetőség batárán. Szupertabu volt, és ezzel kapcsolatban minden tudás, tapasztalat, ismeret tökéletesen elfojtódott. Mint sokan akkoriban, a környezetem is hitt abban, hogy a szocializmus reformálható, hogy van kiút, van belső megoldás, lehetséges egy korlátozott piaci szocializmus, a nagyobb vállalati önállóságra épülő gazdasági modell.*⁹

Kis János így emlékszik gyermekkorára: *A forradalommal kapcsolatos érzéseimet két dolog határozta meg. Az egyik az a bizonyos tapasztalat, hogy amit mi, kommunisták egyszerűnek tartunk, amivel a sorsunkat összekötöttük, az nem kell a magyar népnek. (...) A családban három felnőtt volt: édesanyám, nagynéném és nevelőapám (...) abban azért mindhárman egyetértettek: ha már a katonai beavatkozás megtörtént, valamilyen módon a párt oldalán kell maradniuk.*¹⁰ Majd első nagyobb felnőtt szellemi teljesítményét, Bence Györggyel írott közös munkáját így értékeli: *Olyan képet alakítottunk ki (A szovjet típusú társadalom marxista szemmel-ben, 1973–75) a szovjet rendszerű országok fejlődési perspektíváiról, amelyben a hatvanas-hetvenes évek magyar stabilizációja mint egy korlátlan ideig meghosszabbítható lehetőség jelenik meg valamennyi kelet-európai ország számára. Úgy láttuk, a rendszer alkalmas rá, hogy az előző évtizedek megrázkódtatásai után berendezkedjék, semlegesítse a társadalmi ellenállást, megtartsa a társadalmat a pártállam egyközpontú, hierarchikus kontrollja alatt.*¹¹

Némileg viszolyogtató kuriózum, hogy Dalos György, akit a hetvenes évek elején Haraszti Miklóssal együtt perbe fognak „maoista összeesküvés” vádjával, 1965-ben moszkvai diákként meglátogatja kirgíziai száműzetésében Rákosi Mátyást.¹²

⁷Szász Béla könyvét Magyarországon először a Krassó György által alapított Magyar Október szamizdatkiadó jelentette meg 1984-ben, majd az Európa Könyvkiadó 1989-ben.

⁸Csizmadia, *Interjúk*, i. m. 317–318.

⁹I. m. 319.

¹⁰I. m. 92.

¹¹I. m. 108.

¹²„...1965 májusában kirgíziai száműzetésében – Moszkvában tanuló diákként – meglátogattam Rákosi Mátyást. Erről 1985-ben németül számoltam be, majd 1989-ben a Magyar Rádiónak adott interjúban.” I. m. 168.

De a családi hagyományok mellett legalább olyan fontos, ha nem fontosabb, a kor kétségkívül legnagyobb ideológusának, Lukács Györgynek a szellemi hatása a magyar „demokratikus ellenzék” vezető képviselőire. Lukács, mint ismeretes, a hatvanas évek végén a „marxizmus reneszánszának” reménye köré szervezte iskoláját. Lukács és a Lukács-iskola hatásáról a párizsi Kende Péter így beszél:

...mind az idősebb, mind a fiatalabb lukácsisták lelki rokonságot az európai újbaloldali mozgalmakkal éreztek, annak is a legmarxistább csoportjaival, és idegenkedtek a magyar emigrációnak attól a demokratikus baloldali részétől is, amelyhez én tartoztam, egész egyszerűen azért, mert mi már akkoriban rég elváltunk minden köldöközsinórt, amely minket a marxista gondolkodáshoz kötött.¹³ A marxizmus nem azáltal képezett vasfüggőnyt, hogy mi nem akartunk marxista dolgokról hallani, hanem azáltal, hogy akik a marxista vasfüggőny mögé zárták magukat, abszolúte nem akarták tudni, hogy azon kívül egy másik világ is van. Az ő számukra csak az a világ létezett, amelyet egyrészt a szocialista mint olyan jelentett, másrészt Nyugaton azok a csoportok, amelyek valamilyen értelemben ennek a világnak a fordított képei vagy meghosszabbításai, baloldali gondolkodók, a jugoszláv Praxis Kör nyomán elinduló új-baloldali ideológiagyártók.¹⁴

Két gondolkodó jelentett üdítő kivételt ez alól az igen erős marxista-ideologikus meghatározottság alól: Kemény István és Tamás Gáspár Miklós. Az ő hatásuk azonban nem vált uralkodóvá a „demokratikus ellenzék” gondolatvilágában. Ebben bizonyára az is közrejátszott, hogy Kemény a hetvenes évek közepén emigrációba kényszerült éppen a „marxista társadalomtudomány” téziseit tagadó szociológiai vizsgálatai miatt, Tamás Gáspár Miklós „konzervatív fordulatát” pedig a többiek egyszerűen nem vették komolyan. (TGM *Búcsú a baloldaltól* című és a programadás, szellemi iránymutatás igényével készült, korszakfordítónak szánt írására például **Eörsi István** a következő, elkomolytalanító címmel reagált: *Búcsú Gazsától.*)

Keményről és tanítványairól Csizmadia megállapítja: *A Kemény-tanítványok (...) Keményben az '56-os tradíció és gondolkodásmód közvetítőjét ismerték föl, úgy is mondhatnánk, 1956 autentikus közvetítőjét. (...) De azért is fontos volt Kemény szerepe, mert (...) terminológiai forradalmat hozott. Az általa bemutatott gondolkodási tradíciók nem marxista tradíciók voltak, így ballgatósága először találkozhatott jelentős polgári gondolkodók hagyatékával.*¹⁵ Korabeli beállítódásáról maga Kemény a következőket mondja:

*A Kádár-rendszert szovjet filiálénak tartottam, amelyen belül a szovjet érdekek batároznak meg mindent. Ebben az időben a szovjet vezetők világbatalomra törekedtek, mindaddig, amíg ezt egyáltalán lehetségesnek tartották. A Szovjetunióban mindent ezeknek a világbatalmi törekvéseknek rendeltek alá – és Magyarországon is ez volt a helyzet. Ebből következik, hogy a Kádár-rendszer megújulását lehetetlennek tartottam. A '68-as reformokról pozitív véleményem volt, mert legalább enyhítettek azon az elnyomáson, amely korábban érvényesült Magyarországon. De nem bittem abban, hogy ezen a rendszeren belül komolyabb változások következhetnek. Mindezen túl, a Kádár-rendszer azoknak a rendszere volt, akik leverték a magyar forradalmat, és utána szörnyű bosszút álltak a magyar népen.*¹⁶

'56-nak ez az értékelése kizárólag Krassó Györgynek köszönhetően volt jelen a „demokratikus ellenzék” periferiáján. Hiszen nem lehetett egyszerre fenntartani „a szocializmus megreformálhatóságába” vetett hitet és ugyanakkor '56 legitimitásának, követeléseinek jogosságának elismerését. Igaz, hogy a kádárizmus megpróbált sok ideológiai, eszmei kérdést praktikus

¹³I. m. 40.

¹⁴I. m. 42.

¹⁵I. m. *Monográfia*, 147.

¹⁶I. m. *Interjúk*, 34.

elmismásolni, de '56 ügyében nem engedett, választani kellett: vagy Kádár, vagy Nagy Imre. És ebben a választásban a „demokratikus ellenzék” mérvadó figurái igen sokáig Kádárt választották. (Szimptomatikus, hogy az a Kornis Mihály, aki 1977 novemberében elindítója volt a *Naplónak*, de 1978 márciusában már ki is lépett belőle, a kilencvenes években Kádárról ír drámát és nem Nagy Imréről.) Kínálkozik a kérdés: vajon ebben mennyiben vezette őket a kényszerűség – hiszen '56 emlegetéséért akár börtönbe is lehetett kerülni, izgatás vádjával –, és mennyiben a valódi elvi megfontolás. Nehezen érthető, miként tarthattak „reformképesnek” egy alapjaiban totalitárius rendszert. Valószínűleg hosszú ideig inkább a *szükségből erényt* elve működött – valamiképpen feltétlenül ki kellett mutatni a szocializmus működőképességét, hiszen „az nem lehet, hogy olyan nagy emberek, mint Marx és Lukács, ekkorát tévedtek volna!” –, mint a valódi, autonóm, független gondolkodás. Miközben az „ellenzék” ellenzéknek tartotta magát, valójában nem volt az, legalábbis elméletben, hiszen nem kérdőjelezte meg a rendszer alapjait.

Szabó Miklós így beszél erről: ...*tabukat az ellenzék (...) is fönntartott bizonyos területeken. Ilyen nagy tabu volt például az, hogy a szovjet függést nem lehet érinteni, és egyáltalán, külpolitikát nem lehet érinteni, vagy hogy nem lehet érinteni az államvédelmet, a rendőrséget, a bíróságot, az erőszak szervezeti elnyomást vagy a párt vezető szerepét (...) nem szabad volt írni a szegénységről (...) Nos, a szegénység tabuját Kemény áttörte. Miként tabut döntött Kemény a cigányság egész problematikájának behozatalával is.*¹⁷

Mindazonáltal természetesen a hetvenes évek közepétől-végétől megfigyelhető bizonyos eltávolodás a marxizmustól, de ez a folyamat még mindig a baloldali eszmekörön belül maradt, voltaképpen valamifajta „megreformált szocializmus” elméleti megalapozására irányult, és a „reformközgazdászok” gondolatvilágát tükrözte, akik *államilag* voltak megbízva azzal, hogy működőképesebbé tegyék a rendszert. A fogalmi kulcsot ehhez a se hús, se hal – se nem igazán ellenzéki, se nem igazán állampárti – beállítódáshoz és elméleti útkereséshez Adam Michnik adta meg az „új evolucionizmus” elméletével, amely döntő hatást gyakorolt a magyar „demokratikus ellenzék” vezető gondolkodóinak, elsősorban Kis Jánosnak a szellemi fejlődésére. Csizmadia Kist idézi: *Az új evolucionizmus szellemében foglalt állást Kis János is: „a mai Kelet-Európában a demokrácia felé való közelítés útja a két történelmi zsákutca között vezet: sem a rendszer autoritásának teljes kétségbevonása, sem a felülről bevezetett reformok bális tudomásulvétele. Hanem olyan korlátozott átalakulások, amelyek mögött a hatalomtól független, önállóan szervezett erők állnak.*”¹⁸ Ez tehát egy sajátos, „harmadikutas” nézet, amelynek azonban a történelem csattanós gyakorlati cáfolatát nyújtotta: „a rendszer autoritásának teljes kétségbevonása” ugyanis egyáltalán nem bizonyult zsákutcának, sőt, kiderült róla, hogy ez az egyetlen releváns álláspont a kérdésben. Annyit maga Kis is elismerni látszik, hogy a lengyelországi fejleményeknek, a Szolidaritás szakszervezet megalakulásának igazi horderejét a magyar „demokratikus ellenzék” nem ismerte fel: ...*az egész lengyelországi fordulatot mi a magunk sajátos, itthoni helyzetéből, azt is mondhatnám: békaperspektívából figyeltük. Ennek az volt a következménye, hogy egy ideig nem ismertük fel: a lengyelországi események a rendszernek milyen mély és megfordíthatatlan válságát tükrözik. Kezdetben inkább csak azt láttuk, hogy a Helsinki utáni helyzet új taktikai lehetőségeket teremtett.*¹⁹ Pedig ekkor már lehetett volna a taktika mellett/helyett a stratégiával foglalkozni: megpróbálni levonni a rendszer megfordíthatatlan válságából fakadó elméleti és gyakorlati következményeket, megpróbálni feltárni például, hogy melyek lennének egy nyugati típusú liberális demokrácia elengedhetetlen intéz-

¹⁷I. m. 77.

¹⁸I. m. *Monográfia*, 184.

¹⁹I. m. *Interjúk*, 109.

ményes feltételei Magyarországon. Továbbá elméletileg is igen problematikus – és semmiképpen sem nevezhető liberálisnak – egy olyan nézet, amely a demokráciát elérhetőnek vagy megközelíthetőnek tartja nem demokratikus módszerekkel és nem demokratikus körülmények között. Ez volt – nézetem szerint – a magyar „demokratikus ellenzék” egyik legnagyobb tévedése. De korántsem az egyetlen.

A magyar társadalomról, a magyar „népről” kialakított képük is erősen „békaperspektivikusnak” bizonyult. Fentebb már idéztem Kis Jánost arról, hogy gyermekkori élménye a mi (kommunisták) és az űk (magyar nép) szembenállása, hogy „amit a kommunisták nagyszerűnek tartanak, az nem kell a magyar népnek”. Csakhogy ezt a helyzetet le lehet írni a másik oldalról is: *amit a magyar nép nagyszerűnek tart, az nem kell a kommunistáknak*. 1956 ezt fejezte ki drasztikusan. Lényegében az 1948-ban megszakadt fejlődés, a nyugati típusú parlamenti demokrácia és többpártrendszer helyreállítása volt '56 programja – természetesen az ország függetlenségének helyreállításával együtt –, ahol a Kiszgazdapárt a parlament legnagyobb pártja. Később, a hetvenes–nyolcvanas években, amikor már viszonylag rendszeresen feltűntek magyar turisták a nyugati országokban, a köztük végzett felmérések folyamatosan azt mutatták, hogy ha holnap szabad választásokat tartanának, akkor egy olyan agrárorientáltaságú párt kapná a legtöbb szavazatot, amely – a Kiszgazdapárthoz hasonlóan – a vidéki polgárosodást szorgalmazza. És lényegében az első szabad, demokratikus választások végeredménye is ezt igazolta: hiszen az MDF–kiszgazda koalíció éppenséggel ezt a politikai, szellemi, kulturális beállítódást képviselte, és ezzel szerzett többséget a parlamentben 1990-ben.

Egyszóval a „magyar nép”, a magyar társadalom többsége az elmúlt fél évszázad során folyamatosan elutasította a kommunizmust, annak „legvidámabb barakk” változatát is. Igen fontos adalékokkal támasztja ezt alá Csizmadia: *A Hírmondó 1984. áprilisi 5. száma 1965 után 5700 politikai bűncselekménynek minősített esetet regisztrált, ami arra utal, hogy a szervezett ellenzéki mozgalom megjelenése előtt is nagyszámú politikai ügy zajlott, még ha ezek tökéletesen elrekesztődtek is a nyilvánosságtól*.²⁰ Nos, ez az a körülmény, amiről a „demokratikus ellenzék” igen sokáig nem akart, nem volt képes tudomást venni, vagy ha igen, akkor pusztán a regisztrálás szintjén, mint valami kellemetlen, zavaró tényről, amely nemigen illeszthető be az elméletbe. A rendszer autoritásának teljes kétségbevonását tükröző 5700 „mezei” politikai ügyből a Beszélő például egyet sem elemzett, egynek sem járt utána. ...*az ellenzék 15 vezető képviselőjének 1984. március 8-i nyilatkozatában (...) a Beszélőben többször kifejtett programelemek ismételődtek meg (...) és szó sem esett a magyarországi politikai foglyokról*.²¹ Pedig ha az önmagát demokratikusnak tekintő „ellenzék” valóban demokratikusan gondolkodik, akkor komolyan számot kellett volna vetnie azzal, hogy mit akar a „démosz”. Csakhogy, mint láttuk, a „demokratikus ellenzék” vezető ideológusai azt, amit a „démosz” akart, zsákutcának tekintették. A magyar „démosz” pedig a kommunista-szocialista uralom alatt mindvégig félreérthetetlen egyértelműséggel nyugati típusú, többpártrendszeren és az ebből következő liberális hatalommegosztáson és piacgazdaságon alapuló demokráciát akart.

Bizonyára ezzel is összefüggött, hogy a „demokratikus ellenzék” vezető ideológusainak csak nagyon elvont képük volt a magyar társadalomról. Csizmadia itt ismét üdítő kivételként idéz két Kemény-tanítványt: *A disszidenseknek (...) nemigen volt empirikusan megalapozott tudásuk a társadalomról (Solt Ottília – 10. válaszoló a Túlpártól kötetben), illetve hiányzott a körükben „a nem deklarált latens nép- és közakarat összetevőinek és eredőinek felfedezése” (Nagy András). Holott – folytatja Nagy András – a demokratikus érzület jelen van Magyarországon, csak az intézmények hiányoznak: „A fennálló helyzetbe való belenyugvás helyett sok-*

²⁰I. m. *Monográfia*, 191.

²¹I. m. 282.

*kal inkább tudást és ismeretet kell nyújtani a meglévő érülethez, és ezáltal megkezdeni egy eljövendő demokratikus világ magyarországi megszervezését.*²² Nagy András és Solt Ottília véleménye azonban nem tudott irányadóvá válni, így a „demokratikus ellenzék” nem annyira a társadalom központi csoportjai – az ipari és az agrármunkásság – felé orientálódott, hanem inkább a perifériára szorult rétegek és szubkultúrák felé. (A szegénységgel a Kemény-tanítványok által létrehozott SZETA foglalkozott gyakorlati módon, és a cigányság is – amint a fentebbi idézetben Szabó Miklós rámutatott – Kemény vizsgálatai nyomán került a „demokratikus ellenzék” érdeklődésének homlokterébe.)

Hogy miért nem próbálja meg a „demokratikus ellenzék” a döntő társadalmi csoportok érdekeit artikulálni és alkalomadtán nyíltan képviselni a hatalommal szemben, arra rendelkezés állt egy sajátos – sok tekintetben öncsaló – gondolatmenet. E szerint a korábbi, bolsevik típusú baloldali politizálás egyik fő bűne abban állt, hogy azt állította magáról: komoly társadalmi érdekeket artikulál, holott erről szó sem volt, és csupán a totális hatalomkoncentráció érdekeit szolgálta. Tehát, a bolsevizmus bűnét elkerülendő, semmi esetre sem szabad megpróbálni „kitalálni”, „artikuláltabbá tenni”, hogy mit is akar vajon a jó öreg nép, mert ebből csak baj lehet. Majd ha maga a nép már félreérthetetlenül kinyilvánítja, hogy mit akar, akkor lehet csatlakozni hozzá – szolt az érvelés. A bökkenő azonban az, hogy – amint fentebb kimutattam – az csak a Szovjetunió, a szocializmus és a marxizmus szentháromságába vetett hiten alapuló gondolatmenetek számára volt probléma és állítólag ismeretlen faktor, hogy mit is akar az istenadta nép. Mindenki más – és azért ez a nyilvánvaló többséget jelentette – világosan látta, hogy a társadalom döntő rétegei Nyugat felé orientálódnak, számukra kétségkívül a liberális demokrácia és a piacgazdaság elsőprő fölénye, és nemcsak a nyilvánvaló anyagi bőség, hanem a megteremtett szabadság, az életminőség emberhez méltó volta miatt is. Az említett gondolatmenet tehát öncsaló volt, mert nehéz elhinni, hogy egyébként igen képzett és erudícióval, intellektuális képességekkel felvértezett gondolkodók ezt a nyilvánvaló ténytet „nem látták”. Sokkal inkább arról volt szó, hogy nem *akarták* látni, szándékosan olyan békaperspektívát választottak, ahonnan ez „nem látszott”. És azzal az ürüggyel, hogy a nép „vélt” érdekeit nem érdemes artikulálni, mert abból zsarnokság lesz, egyszerűen ignorálták a magyar társadalom meghatározó csoportjait. Így voltaképpen lényegileg kapcsolódtak ahhoz a bolsevik hagyományhoz, amelytől pedig – állítólag – szabadulni igyekeztek volna.

Volt persze egy kis csoport, amelynek véleménye döntően befolyásolta a „demokratikus ellenzék” gondolati beállítódását, és ez a reformközgazdászok csoportja. A meghatározó társadalmi rétegek helyett inkább őket választották a Beszélő programadói saját referenciacsoportjuknak. Ennek aztán meglett az a következménye, hogy a Beszélő 1987-es, *Társadalmi Szerződés* című programja már megszületése pillanatában elavult.

Csizmadia a következőképpen elemzi a helyzetet:

...bibóista álláspont érződik a Társadalmi Szerződésben: a szöveg alkotói 1987 nyarán úgy vélték, eljött az idő az 1956–57-ben megbiúsult Bibó-féle kompromisszumos kibontakozásra. Ennek programszintű kimondásához, sőt e gondolat középpontba állításához persze az is kellett, hogy – szemben 1956–57-tel, amikor az MSZMP erős volt – a párt 1987-re végképp legyöngyüljön, és ne legyen módja erőszakkal megakadályozni a kompromisszumot.²³ E kompromisszumos program sarkalatos pontja volt az a kitétel, miszerint 1956 politikai követeléseit (többspártrendszer, öngazgatás, semlegesség) nem túlhaladtak, de időszerteletlenek. (...) A szerkesztők azzal is tisztában voltak, hogy a javasolt kompromisszumoknál az emberek többre vágyának.²⁴ A szovjet világbirodalom legutolsó éveiben is tehát csupán odáig sikerült eljutni,

²²I. m. 125.

²³I. m. 383.

²⁴I. m. 386.

hogy végre valamilyen elvont, teoretikus szinten igyekeztek igazságot szolgáltatni '56-nak, de továbbra sem hajlottak arra, hogy ebből levonják a természetesen adódó gyakorlati-politikai következtetéseket, és például bármiféle valódi demokratikus átalakulás előfeltételének tekintésük a szovjet csapatok kivonását. A Beszélő 1987-es programjának elképzelése szerint „*a közgondolkodást foglalkoztató politikai reformok nem egyetlen hatalmi központot hoznának létre a párttal szemben, hanem sokféle és változatos módokon összeműködő ellensúlyokat*”. Ez az utolsó mondat a *Társadalmi Szerződés* kvintesszenciáját sűrítette magába: a szervezeti, nem pártpolitikai pluralizmus programját. A Beszélő önként és tudatosan lemondott a többpárt-rendszer, illetve egy esetleges alternatív hatalmi központ létrehozásáról. Olyan minimálprogram volt tehát, amely „*az odaütést provokálónál pubább, de a figyelmen kívül hagyhatónál mégis keményebb*”.²⁵ A Beszélő úgy tett, mintha a fennálló keretek között akarná megreformálni azt a rendszert, amelyet elvileg ekkor már reformálhatatlannak tartott. Vajon miért? Talán nem tévedek nagyot, ha itt ismét a *szükségből erénny* öncsaló gyakorlatára hivatkozom: a Beszélő-kör nem akart „odaütést provokálni”, és ezzel valójában elfogadta a hatalom diktálta játékszabályokat, bár igyekezett azokat tágitani. Szerencsére ennek a programnak az abszurditását, fából vaskarika mivoltát a következő néhány év világtörténelmi jelentőségű fejleményei napnál is világosabbá tették.

A fentiek ismeretében egyáltalán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a szovjet világbirodalom összeomlása elméletileg és gyakorlatilag egyaránt szinte teljesen felkészületlenül érte a „demokratikus ellenzéket”, amelyről most már talán megalapozottabban ismételhetem meg azt a bevezetőben tett megállapítást, hogy nem volt sem valóban demokratikus, sem valóban ellenzéki. Javíthatatlanul baloldali maradt, és a fennálló szocializmus megreformálására dolgozott ki a hivatalos pártálláspontnál általában radikálisabb javaslatokat, abban a reményben, hogy a párt – figyelembe véve ezeket a javaslatokat – képes lesz megreformálni önmagát, és ezzel működőképesebbé tenni a rendszert. A „demokratikus ellenzék” tehát egyfajta racionalista, felvilágosító jellegű, *reformszocialista* szellemiséget képviselt, amelyet demokratikusnak egyáltalán nem tekinthetünk – hiszen nem vette figyelembe a társadalom többségének akaratát –, s ellenzékieknek is csak annyiban, hogy a párton kívülről, de a rendszeren belülről, a mindenkor hatalmi állásponthoz szorosan kötődve, azt alapjaiban meg nem kérdőjelezve fogalmazta meg álláspontját. A továbbiakban ezért a fogalmi tisztaság érdekében a „demokratikus ellenzék” kifejezés helyett a „párton kívüli reformszocialista ellenzék” kifejezést fogom használni a magyar értelmiség e csoportjának jellemzésére.

Csizmadia ezt írja: *A Társadalmi Szerződés az értelmiségi kommunikáció és közbeszéd része lett, sőt a politikai reform további menete szorosan kötődött a programban kifejtettekhez. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Beszélő legtöbb javaslata az elkövetkező években – mindegyiket Kádár távozása – megvalósult. Ebből persze elhibázott dolog lenne a hatalom és az ellenzék e domináns szárnyának valamiféle „összejátszására” következtetni*.²⁶ Nos, azt hiszem, Csizmadia itt téved. A Beszélő javaslatai ugyanis már megszületésük pillanatában eleve elavultak, hiszen nem számoltak a szocialista világrend bukásával, amely a következő néhány évben végbement. Úgyhogy Kádár távozásánál jóval átfogóbb és radikálisabb dolgok történtek szerinte a világban, mint amit a *Társadalmi Szerződés* szerzői legszebb álmaikban remélni mertek. És még ha Csizmadianak igaza van is abban, hogy nem volt szó tudatos „összejátszásról”, szerintem nem az az igazán fontos kérdés, hogy „szubjektíve” mit gondolt erről az ellenzék, hanem hogy milyen tényleges folyamatokban vett részt, s erre a kérdésre nem lehet más választ adni, mint hogy még akkor is a rendszer valamiféle korlátozott reformján gondolkodott, és erről

²⁵I. m. 391.

²⁶I. m. 394.

adott é cákat a hatalomnak, amikor már régen a rendszerváltoztatás volt napirenden. (Néha úgy tűnik, mintha Csizmadia is hajlana erre az értékelésre: Az ellenzék [bár a társadalomhoz kívánt szólni, mégis] katalizátora volt a párton belüli áramlatok intézményesülésének, az eltérő álláspontok kifejeződésének, anélkül persze, hogy ezek az áramlatok nevesíthették volna magukat.²⁷⁾

Ebben a kontextusban különösen megvilágító lehet e szellemi csoportosulás felemás viszonya a XX. század második felének kétségtelenül legnagyobb magyar politikai gondolkodójához, Bibó Istvánhoz. Már láttuk: abban, hogy egyáltalán fölmerült '56 „rehabilitálása”, döntő szerepe volt Bibónak. *Bibó a történelmi hazugságkomplexumok leírásának és a politika igazságalapra helyezésének teoretikusaként válhatott (...) „a demokratikus minimum” szimbólumává. (...) Bibó történelmi léptékű elgondolásainak fölelevenítésében találhatta meg magának az arkhimédészi pontot a Kádár-korszak értelmiségi kisebbsége. Azzal, hogy az emlékkönyv az értelmiség többsége ellenében találta meg a maga számára Bibó példáját²⁸* – írja Csizmadia a *Bibó Emlékkönyvről*. A *Társadalmi Szerződés* szerzői azonban, bármennyire ihletet merítettek is Bibó 1956-os *Memorandumából*, tökéletesen figyelmen kívül hagyták azt a döntő körülményt, hogy miután nem teljesültek a *Memorandum* követelései, Bibó belső emigrációba vonult (amiből csak családi okok miatt nem lett külső emigráció), és szellemi s gyakorlati magatartásával egyaránt a kádárista kompromisszum és minden szocialista típusú reformkísérlet teljes elutasítását képviselte. Bibó ugyanis elég bátor volt ahhoz, hogy szembe merjen nézni a bármennyire is keserű igazsággal: a kádárizmus a totalitárius rendszer egy változata, s mint ilyen nem reformra, hanem megbuktatásra, a rendszer teljes megváltoztatására szorult. Bibó a hatvanas–hetvenes években készült utolsó nagy munkájában, *Az európai társadalomfejlődés értelmében*²⁹ az európai liberális szabadságintézmények jelentőségét vizsgálta, nyilván nem véletlenül, hanem azért, mert úgy vélte, hogy Magyarország számára is ez volna a kívánatos fejlődési irány.

És noha Bibó lassan, elsősorban Donáth Ferenc erőfeszítéseinek köszönhetően, mint egy esetleges gondolati közvetítő fölkerült az ellenzék szellemi horizontjára, Bibó alapállását, a rendszer teljes elutasítását és a liberális demokrácia felé történő orientációt az ellenzék politikai programként nem vette át. Csizmadia így ír erről: *Donáthnak komoly szerepe volt abban, hogy Bibó István a szerveződő demokratikus ellenzék és a népiek közös etalonjává válhatott. Nemcsak a demokratikus ellenzék polgárjogi beállítottsága, hanem a népiek harmadikutasága iránt is volt fogékonysága. (...) Klasszikus közvetítő szerep volt tehát az övé, s ennek a szerepnek kicsücsosodása történt meg Monoron... Monoron (1985. június) nem jutottak rendszeren kívüli megoldásokra, sőt az előadásokon és a vitákon semmiféle konkrét politikai programot nem fogalmaztak meg. Nem a liberális demokrácia minimális politikai programjában egyeztek tehát meg, hanem az államtól való jogilag szabályozott függetlenedés igénylésében.*³⁰ S már láttuk: a *Társadalmi Szerződés* sem lépett ennél tovább.

Sőt, a *Szabad Kezdeményezések Hálózata* 1988. márciusi felhívásában is csak távlati célként említi a többpártrendszert, noha a Beszélő köre ekkorra már maga sem vallotta a *Társadalmi Szerződésnek* a párt közjogi szerepét illető elgondolását. 1988 elején még nem dőlt el a szocialista pluralizmus (amit sokan korporativizmusnak neveztek) és az alkotmányos többpártrendszer akkor már létező (inkább implicit) vitája...³¹ A vitát szerencsére a Kelet-Közép-Európán végigsöprő „báronyos forradalmak” hamar eldöntötték, és nem a szocialista pluralizmus javára.

²⁷I. m. 341–342.

²⁸I. m. 198.

²⁹In *Válogatott tanulmányok*, III. 1971–1979, Magvető, 1986.

³⁰Csizmadia, i. m. Monográfia, 312.

³¹I. m. 425.

Ám miközben a párton kívüli reformszocialista ellenzék reformszocialista programtervezetekkel állt elő, ugyanakkor igyekezett polgárjogi mozgalomként viselkedni. Ez sajátos és hosszú távú, erősen negatív következményekkel terhes elméleti zavarral, meghasonlással járt együtt. Hiszen egy reformszocialista platformon álló csoportnak – a hatalom szemszögéből – nem lett volna szabad polgárjogi mozgalomként viselkednie, viszont egy genuin polgárjogi mozgalomnak – a liberális demokrácia előző fejezetben elemzett klasszikus felfogása szerint – nem reformszocialista programokat kellett volna kidolgoznia. Ebben is tükröződött a fentebb már más szempontból említett *se hús, se bal* álláspont, amelyet jól kifejezett a párton kívüli reformszocialista ellenzék körében igen népszerűvé vált „marginalitás” kategóriája. Szerkezetiileg ez a beállítódás analóg annak az ateistának a magatartásával, aki azért – a „sosem lehet tudni” elvből kiindulva – gyermekét megkeresztelteti, vagyis a hit szempontjából a margón áll. Az ellenzék is margón állt, több szempontból is: először is margón állt a párthoz képest, a párt modernizálásán keresztül igyekezett elképzelni az ország modernizálását. De margón állt a liberális demokrácia klasszikus értékeihez képest is: miközben az egyéni szabadságjogok érvényesítéséért szállt síkra, tudatosan lemondott a kollektív szabadságjogok érvényesítésének követeléséről, és azt sugallta, hogy az egyéni szabadságjogok megvalósíthatóak valamiféle „hosszú menetelésen” keresztül úgy is, hogy közben a „kollektív rabság” érvényesül. Ezt a nyilvánvaló logikai ellentmondást igyekeztek sokan úgy feloldani, hogy megpróbálták a kádárizmust olyan *kvázi* különálló formációként beállítani, amelynek viszonyai között elképzelhető a kollektív szabadság valamilyen korlátozott érvényesülése. Mintha mindez csupán a helyes *taktika* megválasztásának függvénye lenne. (Lásd a fentebbi Kis-idézetet a lengyelországi válság magyarországi „ellenzéki” értékeléséről és a Helsinki által teremtett új „taktikai” lehetőségekről.) És ez persze nagyon is megfelelt a hatalomnak. Hiszen az ellenzékkel folytatott macska-egér-harcában a hatalomnak az volt az érdeke, hogy az ellenzék minél tovább megmaradjon abbéli hitében, hogy a rendszer alapjainak megkérdőjelezése nélkül is lehetséges számottevő politikai/társadalmi modernizációt kicsikarni. Mindennek pedig az lett az általános politikai és kulturális következménye, hogy bármerre fordult is az ember, mindenhol csupán „kvázi” minőségekbe ütközött, ahelyett hogy genuin, valódi, teljes lélekkel elvállalt, képviselt minőségek között választhatott volna. Ilyen módon a párton kívüli reformszocialista ellenzék jelentős szerepet vállalt a genuin klasszikus liberális/polgári értékek „*kváziasításában*”, s ezzel megtette az első döntő lépést a klasszikus liberális hagyomány eltékozlása felé.

Nem célom részletesen elemezni a nyolcvanas évek másik ellenzéki csoportosulása, a „népi ellenzék” által választott hagyományt és politikai taktikát, stratégiát. Ezt részben már megtettem másutt.³² Mindenképpen idekívánczok azonban egy megjegyzés. A „népiek” a kollektív szabadságjogok érvényesülését hangsúlyozottan a nemzeti önállóság mentén képviselték, ezt az oldalt emelték ki, tűzték zászlajukra, míg az egyéni szabadságjogok követelését e célnak alárendelték. Részben ennek köszönhető, hogy az ellenfelektől hamar megkapták a pejoratív „nacionalista” minősítést. Velük szemben, a másik póluson, a párton kívüli reformszocialista ellenzék, mint láttuk, az egyéni szabadságjogok felől közelített a társadalmi problémákhoz. Részben ennek köszönhető, hogy az ellenfelektől hamar megkapták a pejoratív „liberális” minősítést, ami ebben a kontextusban elsősorban individualistát jelentett. Klasszikus liberális szempontból pedig nyilvánvaló, hogy ez a két pólus, nevezetesen az egyéni és a kollektív szabadságjogok, csakis együtt, egymással karöltve érvényesülhet: feltételezik egymást. Egy „rab” nemzetnek nem lehetnek szabad polgárai, s „rab” polgárok nem alkothatnak szabad nemzetet.

Végül, a párton kívüli reformszocialista ellenzék margón állt egzisztenciálisan: a pártból való kiűzetés sokuk számára állásbizonytalansággal is együtt járt, ám lévén, hogy totalitárius

³²Lásd A „magyar kérdés”, in Orosz István: A „magyar kérdés”, Bp., Akadémiai, 1996.

rendszerben kellett valamiféle megélhetéshez jutniuk, kénytelen-kelletlen rászorultak valamilyen állami intézményes (kutatóintézetek, kiadók, egyetemek) segítségre, hiszen államtól, párttól független vállalkozások, intézmények egyszerűen nem léteztek, és ilyeneket nem is lehetett létrehozni. Vagyis egzisztenciális függésben voltak azoktól a különféle pozíciókban lévő állami hivatalnokoktól, szerkesztőktől, egyetemi tanároktól, kutatóintézeti munkatársaktól, akik hajlandónak mutatkoztak kisebb-nagyobb szerződésekkel, alkalmi munkákkal rendszeresen ellátni őket. Ezek viszont a maguk részéről, már csak pozíciójuknál fogva is, az esetek túlnyomó többségében – ha nem kivétel nélkül – párttagok voltak. Nagy valószínűséggel főként olyan párttagok, akik maguk is a párt modernizálását óhajtották volna, és ehhez találtak szövetségest a párton kívüli reformszocialista ellenzékben. Sajnos, ennek a kényszerű helyzetnek meglett az a következménye, hogy érvényesült Marx egyik alapítétele: az ellenzék léte jelentős mértékben meghatározta tudatát: ismét csak szükségből erényt kovácsolva, maga sem bírt igazán elszakadni a reformszocialista gondolkodásmódtól. (Holott, normális körülmények között, azaz a liberális demokrácia biztosította kollektív szabadságjogok megléte esetén, a párton belüli és párton kívüli reformszocialisták megalakíthatták volna mondjuk a maguk szociáldemokrata pártját, és önálló politikai tényezőként jelentkezhetek volna a hatalomért folyó versenyben. Ehhez azonban persze meg kellett várniuk, amíg a normalitás bizonyos alapfeltételei ismét helyreállnak az országban, vagyis például amíg Magyarország valóban visszanyeri függetlenségét.)

Másfelől, e csoport számára nyilvánvaló mintául szolgált a nyugati újbaloldali mozgalmak taktikája és stratégiája. A nyugati és a keleti „újbaloldal” azonban fura módon tükrözte egymás „hamis tudatát”. A nyugatiak követelései közvetlenül ugyan nem a „kapitalista rendszer” megdöntésére irányultak, hanem nyomásgyakorlásra, bizonyos változások kikényszerítésére, amelyekről azonban hosszú távon hinni lehetett – legalábbis újbalos szemszögből –, hogy a végén elvezetnek a „kapitalista rendszer megdőléséhez”. A keletiek a nyomásgyakorlás különböző módozataival a párton kívülről a szocializmus reformját akarták kikényszeríteni, a rendszer „megdöntése” azonban nem volt napirenden számukra semmilyen értelemben, stratégiailag sem. Egy „nyugati” eszközt vélték alkalmazhatónak „keleti” viszonyok között. Ebben ugyan elméletileg tévedtek, gyakorlatilag viszont mégis sikerült létrehozniuk az ellenzékiesség auráját.

Az elméleti tévedés hátterében az állt, hogy a nyugati újbaloldali mozgalmak stratégiai értelemben látványos kudarcba fulladtak: követeléseik nagy része ugyanis fokozatosan megvalósult, ez azonban nem a „kapitalizmus” megdőléséhez, hanem éppenséggel megerősödéséhez vezetett. S pontosan ez a körülmény világított rá a magántulajdonon és piacgazdaságon alapuló liberális demokrácia, illetve a kollektív tulajdonon alapuló totalitárius szocializmus közötti egyik legfontosabb különbségre: nevezetesen, hogy az előbbi nagyobb, a rendszer alapjait fenyegető kataklizmák nélkül képes önmaga folyamatos megújítására, modernizálására, míg az utóbbi erre egyáltalán nem képes. És igen sokáig éppen ezt nem volt hajlandó tudomásul venni a magyar reformszocialista ellenzék: hogy pontosan ezért a szocialista rendszer – saját belső logikájának következtében – eleve bukásra ítéltetett, nem életképes versenytársa a liberális demokráciának.

Gyakorlati magatartásukkal és bizonyos politikai gesztusaikkal azonban mégiscsak a rendszer megdöntésén munkálkodtak, jóllehet politikai teóriájuk nem erről szólt. Az ellenzéki aura mindenekelőtt ennek a '68-as hagyománynak volt köszönhető. *Sokakkal ellentétben úgy vélem, a magyar disszidens értelmiség váltásának az a lényege, hogy saját múltjától nem kellett teljesen megszabadulnia; ha föl is adta marxista teoretikus pozícióját, megőrizte 1968 magatartási és morális örökségét. (...) Az emberi jogok eszméje új univerzalitás, amely a baloldali értelmiség számára nélkülözhetetlen volt a marxizmustól való eltávolodás folyamatában*³³

³³Csizmadia, i. m. *Monográfia*, 100.

– írja Csizmadia. Ebben az értékelésében sok igazság van, elsősorban ami a magatartási és morális örökséget illeti. Ez a hagyomány ugyanis eredetileg a polgári engedetlenség klasszikus tradíciójához kapcsolható, Thoreau, Gandhi, Martin Luther King alakjához, s a polgárjogi eszmék univerzalizmusához. Ez az a klasszikus polgári kultúra, amelyet a csehszlovákiai Charta '77 polgárjogi mozgalom nyíltan felvállalt és képviselni kezdett a szocializmus mindenféle változatával szemben mint valami attól lényegileg különböző, azzal elvileg és gyakorlatilag összeegyeztethetetlen politikai és kulturális hagyományt:

Lényeges, hogy a Charta '77 létrehozása, kezdeményezése – ha részt is vettek benne volt reformkommunisták – nem a volt kommunistákból, hanem a nem kommunistákból indult ki, ezzel mintegy a párton kívülre helyezve a párt, illetve a hatalom bírálatát. (...) Jan Patocka filozófus, a Charta egyik aláírója: „Az Emberi Jogok Deklarációja túlhaladja a szokásos nemzetközi szerződések jelentőségét, melyek általában célszerűségi és hatalmi törekvésekből fakadnak. A Deklaráció voltaképpen az erkölcs és a szellem kérdéseit veti fel, és éppen ez az az ok, amely az aláírókat arra készíti, hogy kinyilvánítsák: megértették az esemény jelentőségét, megértették, hogy itt a kedvező alkalom és pillanat” (...) a Charta nem akarja kisajátítani az erkölcsi hatalmat és nem akarja kisajátítani a társadalmi „lelkiismeret” szerepét sem. „Senki fölé nem helyezi magukat és senki fölött nem ítélnének” – állapította meg az aláírókról Patocka. „Nincs más ambíciójuk, mint a lehető legszilárdabban belevésni az emberek agyába azt a gondolatot, hogy van valamilyen felsőbb hatalom, melynek az emberek lelkiismeretileg alá vannak vetve...” „A mi szerepünk tehát a tanúé – fogalmazta meg Patocka egy másik, balála előtti utolsó írásában. – Mi arról tanúskodunk, hogy az emberek újra tudatára ébredtek: vannak dolgok, amelyekért érdemes szenvedni, s hogy ezek a dolgok többnyire épp azok, melyekért élni érdemes.”³⁴

A hosszabb távú magyar történelmi fejlődés szempontjából igen sajnálatos, hogy a magyar párton kívüli reformszocialista ellenzék nem tudott egyértelműen erre a klasszikus liberális álláspontra helyezkedni, amely világosan és határozottan megkülönbözteti magát mindenféle baloldali, szocialista elgondolástól. Orientációját, mint már említettem, nem annyira a Charta '77, hanem sokkal inkább Adam Michnik „új evolucionizmusa” szabta meg. Igen megvilágító az a mondat, amelyet Csizmadia idéz Michniktől ebben a kontextusban: „Minden ellenállási tett egy lépés a demokratikus szocializmus felé, mely nem annyira intézményekből alakult, jogászai jellegű képződmény: inkább szabad emberek közössége, valóságos, mindennap újjászülető emberi közösség.”³⁵ (Kiem. – O. I.) Michnik ezt a kijelentést 1976 októberében, a magyar forradalom huszadik évfordulójára rendezett párizsi konferencián tette. Michnik tehát a demokratikus szocializmus, nem pedig a liberális demokrácia elérése érdekében tartotta fontosnak a polgári engedetlenséget, az ellenállás magatartását. És ebben Kis János és a párton kívüli reformszocialista ellenzék többi vezető ideológusa kritikátlanul követte őt. Érdemes Michnik kijelentését összevetni azzal a nyílt levéllel, amelyet Václav Havel írt 1969-ben Alexander Dubčeknek. Ebben egyebek között ez áll: „Vannak pillanatok, amikor a politikus kizárólag úgy érhet el tényleges politikai sikert, ha teljesen megfelelkezik a relativizált politikai nézetek, elemzések és mérlegelések egész bonyolult hálójáról, s egyszerűen becsületes emberként viselkedik. A közvetlen emberi értékek érvényesítése a politikai manipulációk elembertelenítő világában villámfényként hathat, amely ezt az egész beláthatatlan vidéket megvilágítja.”³⁶ Ez a klasszikus polgári álláspont, amely a lelkiismereti értékek fenntartását, a becsületes magatartást akkor is központi jelentőségűnek tartja, ha attól közvetlen politikai eredmény valószínűleg nem várható, mert tudja, hogy ezek az értékek a klasszikus polgári liberális demokrácia alapértékei, és mint ilye-

³⁴I. m. 95.

³⁵I. m. 92.

³⁶I. m. 93.

nek csakis e felé a társadalmi berendezkedés felé mutathatnak, és összeegyeztethetetlenek mindenfajta szocializmussal, az ún. „demokratikus szocializmussal” is.

A magyar párton kívüli reformszocialista ellenzék akkor szolgált volna rá teljes joggal a „demokratikus ellenzék” elnevezésre, ha nem Michnik, hanem Havel és a Charta '77 polgári liberális szellemiségét teszi magáévá. Azonban, mint láttuk, nem ez történt. Ugyanakkor viszont a Charta '77 szóvivőinek letartóztatása elleni magyarországi értelmiségi tiltakozás (az 1979-es aláírásgyűjtés) jelentette azt az első nagyobb politikai gesztust, amely először volt képes túllépni a „Napló-írók” belterjes körén, és maga köré gyűjteni néhány száz „másként gondolkodó” értelmiségit. Fontos körülmény, hogy ez elsősorban Zsille Zoltánnak köszönhető, hiszen Kis János néhányadmagával külön levélben tiltakozott, mert úgy vélték: nem lenne az ügynek jelentős számú támogatója. Talán ekkor mutatkozott meg először nyilvánosan, hogy a Kis János befolyása alatt álló csoport alábecsüli a társadalmi elégedetlenség fokát és az emberek hajlandóságát a kockázatvállalásra. Az aláírásgyűjtés jellegzetesen polgárjogi gesztus volt a reformszocialista ellenzéktől (amelynek teoretikus beállítódásáról, politikai programjáról 1979-ben, tehát még a szamizdat Beszélő megjelenése előtt, különben is elég keveset lehetett tudni), vagyis a szimpatizánsok külső köre nyugodtan vélhette azt, hogy a Charta '77 szóvivőivel vállalt szolidaritás egyben a Charta '77 polgári liberális beállítódásának elfogadását is jelenti. Erről a körülményről azonban igazán végérvényesen csupán a rendszerváltozás utáni évtizedben derült ki teljes egyértelműséggel, hogy alig több csalóka látszatrál.

A Charta '77 gyökerei természetesen a csehszlovák '68 polgári, nem kommunista hagyományába nyúlnak vissza. Érdemes erről kicsit hosszabban idézni a cseh demokratikus ellenzék középponti figuráját, Havelt: *1968-ban ... kezdtek magukhoz térni a nem kommunisták, a pártonküliek. A szabad légkör lehetővé tette számukra, hogy ballassák bangjukat, hogy kérjék egyenjogúsításukat. Ők képviselték a nemzet többségét, ugyanakkor egészen addig másodrangú állampolgároknak számítottak, az összes fontosabb posztot kommunisták töltötték be, minden lényeges kérdésben a párt döntött, zárt ajtók mögött. A reformkommunisták programja a pártonküliek egyetlen problémájára sem adott egyértelmű választ, csupa dialektikus csűrő-csavarás volt az egész. A pártonküliek viszont részt akartak venni a közéletben, szükségét érezték, hogy megteremtsék saját intézményi struktúrájukat.*³⁷ *(a reformkommunisták) némileg skizofrén helyzetbe kerültek: egyszerre rokonszenveztek a társadalom felemelkedésével, és féltek is tőle, egyszerre támaszkodtak rá, és nem értették egészen, egyszerre szurkoltak neki és fékeztek. Szellőztetni akartak, de tartottak a friss levegőtől, reformokat akartak, de csak elképzeléseik beszűkült határai között, amit a nemzeti eufória nagyvonalúan figyelmen kívül hagyott, sőt, respektált. Így aztán tulajdonképpen csak ott totyogtak a fejlődés nyomában, nemhogy ők szabták volna meg az irányát.*³⁸ A fenti jellemzés – mutatis mutandis – sok tekintetben érvényes a magyar párton kívüli reformszocialista ellenzékre is, hiszen felemás, csiki-csuki, kvázi-álláspontjuk miatt velük is hasonló történt, mint a csehszlovák reformkommunistákkal: amikor elérkezett a rendszerváltozás ideje, ők is inkább csak a fejlődés nyomában kullogtak, ahelyett, hogy képesek lettek volna a liberális demokrácia felé megszabni annak kívánatos irányát.

Már láttuk, hogy még a Szabad Kezdeményezések Hálózatának megalakulásakor, 1988 tavaszán sem szerepelt a többpártrendszer követelése a Hálózat programjában, és az első politikai pártokat Magyarországon a fiatalabb korosztály, főként egyetemisták (FIDESZ) és a „népi-ek” (MDF) hozták létre. '88 tavaszán azonban felgyorsultak a társadalmi fejlemények, amire a párton kívüli reformszocialista ellenzéknek is reagálnia kellett, ekkor már jelentős lépéshát-rányból. A Hálózat támogatóinak első országos összejövetelére 1988. június 12-én került sor a

³⁷Václav Havel: *Távkihallgatás, tiltakozás*. Interart, Bp., 1989. 102–103.

³⁸I. m. 108–109.

Jurta Színházban, ahol a politikai helyzet elemzése volt a téma. Ekkorra a támogatók (alírók) létszáma meghaladta az 1500-at (...) a március 17-i felhívásban távlatiként aposztrofált célok jelenidejűekké váltak: „a hazának alkotmányos jogállamra, parlamenti kormányzásra, többpártrendszerre, erős jog- és érdekvédelemre, nemzeti szuverenitásra, vegyes tulajdonú piacgazdaságra van szüksége.” A célok jelenidejűvé válásában valószínűleg döntő momentum volt, hogy 1988 tavaszán számos társadalmi szerződés jött létre, fokozódott az alulról jövő társadalmi nyomás.³⁹ Az 1988 novemberében megalakult SZDSZ alapszabályában megfogalmazták: *készek párbeszédet folytatni a kormánnyal (a Társadalmi Szerződés központi kategóriája még a párt volt). A programkonceptióban helyet kapott – többek között – az alkotmányozó nemzetgyűlés választása, illetve a munkásörtség föloszlatásának gondolata.*⁴⁰

Nos, ezek a követelések részben már a valódi liberális demokrácia, nem pedig a demokratikus szocializmus bizonyos alapfeltételeinek megvalósulását célozták. A kialakuló történelmi helyzetben a párton kívüli reformszocialista ellenzéknek, azzal, hogy szükségtelen késlekedések után, de végül mégis létrehozta a Szabad Demokraták Szövetségét, lehetősége nyílt volna valódi liberális ellenzékké válni. Ehhez azonban egyebek között arra lett volna szükség, hogy kiharcolja a genuin rendszerváltozás legelső alkotmányos feltételét: az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. (Ez, mint láttuk, szerepelt is az SZDSZ programjában.) Ez megteremtette volna a gyakorlati és szimbolikus értelemben is olyanmilyra szükséges határozott szakítást a kádárista szocializmussal, és olyan jogi/politikai „tabula rasát” hozott volna létre, ahol végre nem a baloldali, marxista, szocialista, reformszocialista stb. eszmék dominálnak, hanem polgárjogot nyerhet a valódi, klasszikus liberális hagyomány. Az újonnan megalakult Cseh Köztársaság például, elsősorban Havel erőfeszítéseinek köszönhetően, megtette ezt a lépést. Magyarországon viszont ismét csak egy „kvázi”-variáns valósult meg: nyilvános alkotmányozó nemzetgyűlés helyett zárt ajtók mögött folytatott „kerekasztal-tárgyalások”.

Csizmadia konklúziója a következő: *A magyar átmenet sajátossága (...) hogy nagy társadalmi csoportok – mindenekelőtt a munkásság – nem mozdultak meg. A magyar társadalomnak volt veszténivalója, ezért jöbettek létre a kerekasztal-tárgyalások. A plebejus ellenzék ezt a társadalom elárulásának, önjelölt politikusok fölbatalmazás nélküli alkuinak tekintette, és mélyen megvetette. Ez azonban nem változtat a lényegen: a demokratikus ellenzéknek az SZDSZ-be növekvő szárnya a társadalom konszolidáltságából, stabilitástörekvéseiből eredeztette a maga taktikáját. Ez az érzékenység (...) tette alkalmas tárgyalópartnerre, miközben a plebejusok – nem lévén a helyzetre megfelelő válaszuk, illetve a társadalom viselkedésére magyarázatuk – elszigetelődtek.*⁴¹ Nos, ez az értékelés számomra a döntő pontokon alapvetően hibásnak tűnik. Mert, először is: igaz ugyan, hogy jelentős társadalmi csoportok nem mozdultak meg – szemben Lengyelországgal vagy Romániával –, ám ebből a tényből két lépésben arra következtetni, hogy ennek a helyzetnek „adekvát” kifejezési formáját jelentették a kerekasztal-tárgyalások, enyhén szólva is túlságosan nagyvonalúnak látszik. Az alkotmányozó nemzetgyűlés éppúgy megfelelhetett volna ennek a helyzetnek, éppúgy kifejezhette volna a társadalom „konszolidáltságát”, csak éppen valódi demokratikus keretek között, ahogy a cseheknél történt. (Nyilván ezért is került be az SZDSZ programjába.) Másrészt: fentebb már láttuk, hogy az „ellenzéknek” mennyire elvont és elnagyolt képe volt a magyar társadalom meghatározó csoportjainak valódi akaratáról, érdekeiről, vágyairól, hogy mennyire vonakodott tudomásul venni, hogy a társadalom többsége egyáltalán nem lelkesedik a kádárizmusért, így ezt a beállítódást aligha lehet a társadalom döntő csoportjai iránti „érzékenységnek” nevezni. Ha valami iránt a párton

³⁹Csizmadia, i. m. *Monográfia*, 434.

⁴⁰I. m. 451.

⁴¹I. m. 453.

kívüli reformszocialista ellenzék érzékenységet mutatott, az a párton belüli reformkommunisták és reformközgazdászok csoportja volt. És sokkal inkább ez a körülmény tette őket alkalmas tárgyalópartnerré, nem az, hogy érzékenyen rátapintottak arra, hogy „mit kíván a magyar nemzet”. Az egyik legkiáltóbb bizonyítéka ennek a négyigenes népszavazás sorsa. Itt lehetett, kellett volna az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását bevenni a követelések közé.

Másfelől: igencsak kérdéses, hogy lehet-e reformszocialista taktikával liberális stratégiát végrehajtani. Mindenesetre az SZDSZ-ben kezdettől fogva ez a két hagyomány, két áramlat küzdött egymással, és Tölgyessy Péter elnökké választása után egy rövid ideig úgy tűnt, hogy a valódi liberalizmus kerekedik fölül a SZDSZ politizálásában. Tölgyessy a másik liberális párttal, a FIDESZ-szel való együttműködést és a szocialistáktól való teljes elhatárolódást szorgalmazta: ez volt az a program, amelynek végrehajtásáért a választók több mint 80 képviselői helyet juttattak az SZDSZ-nek az 1990-es választásokon. Ha Tölgyessy marad az SZDSZ elnöke, akkor az SZDSZ minden bizonnyal síkraszáll a törvényes igazságtételért és egy demokratikus, átfogó és a közérdekű adatokba betekintést engedő jó ügynöktörvény megalkotásáért. S ezzel megtörténhetett volna a kádárizmussal való igazi, hatékony szakítás. Ekkor kapcsolódott volna az SZDSZ a liberalizmus nagy tradíciójához, amely – mint az első fejezetben láttuk – minden klasszikus megfogalmazásában alapvetőnek tekinti az igazságos intézményeket és a minden polgárra kiterjedő igazságos bánásmód egyenlőségét.

Amikor azonban az SZDSZ legbelső köre, az ún. „kemény mag” a párttagok többségi akaratával ellentétben puccsszerűen megbuktatta Tölgyessyt, akkor ezzel nyilvánvalóvá tette egyrészt, hogy szükség esetén egyáltalán nem riad vissza a bolsevik taktika alkalmazásától (már a Hálózat, illetve az SZDSZ megalakításakor is érvényesültek ilyen tendenciák), valamint azt, hogy e csoport valódi prioritásait a szocialistákkal való együttműködés határozza meg. S ennek az együttműködésnek az „elvi” alapját az az egyszerű politikai egyetértés teremtette meg, hogy „nem bolygatjuk a kádárista múltat, nem keressük a felelősöket az elkövetett bűnökért, és nem leplezzük le az ügynököket”. Az SZDSZ ezzel tudatosan lemondott a valódi liberalizmusról. Ezt követően a jelentősen eltúlzott „fasiszta veszély” ürügyén először a magyar Chartában állt össze a szocialistákkal, majd az e politika sikerén alapuló 1994-es választások után a hatalomban is. (A csehszlovákiai Charta '77, illetve a kilencvenes évek magyar Chartája között mutatkozó óriási különbség is jelzi, hogy hová vezet az igazi liberalizmus, illetve a „reformszocializmus”.) Hogy mindezt választói és szimpatizánsai akarata ellenére tette, az nem látszott zavarani a párt vezetését. Sőt, a katasztrofális 1998-as választási vereség után sem vizsgálták fölül az SZDSZ „szövetségi politikáját”: 2000. március 15-én a szocialistákkal és a szélsőbaloldali Munkáspárttal (Szaddám Huszein és Szlobodan Milosevics barátaival) együtt tüntettek, ügymond, a „sajtószabadságért” egy demokratikusan megválasztott, polgári kormány ellen. Holott eredetileg, még a nyolcvanas évek elején, a Beszélő létrehozásával valóban a sajtószabadság kivívásáért tettek komoly gyakorlati lépéseket, és vállaltak kockázatot egy totalitárius szocialista hatalom ellen. Húsz év alatt azonban a dolgok tökéletesen az ellenkezőjükre fordultak, miközben az SZDSZ, jókora cinizmussal, még mindig ugyanazokat a fogalmakat igyekszik alkalmazni rájuk: ez is félreérthetetlenül jelzi, hogy az ezredfordulóra az SZDSZ-nek sikerült maradéktalanul eltékozolnia saját értékeit és a rábízott liberális hagyományt, úgy is mondhatnánk, az SZDSZ-t szőröstül-bőröstül bekebelezték a szocialisták.

Az SZDSZ vezetői azokat az értékeket herdálták el, gúnyolták ki, tették nevetségessé, amelyek az én választott értékeim is, amelyek magyarországi érvényesülésére gyakorlatilag és elméletileg egyaránt föltettem az életem.